National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(60): 81-83
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डॉ.उपेन्द्र कुमार चौधरी
वरीय सहायक प्राचार्य (संस्कृत),
महंत-केशव- संस्कृत महाविद्यालयः,
फतुहा, पटना। (KSDSU)

Correspondence:
डॉ.उपेन्द्र कुमार चौधरी
वरीय सहायक प्राचार्य (संस्कृत),
महंत-केशव- संस्कृत महाविद्यालयः,
फतुहा, पटना।(KSDSU)

"वर्णव्यवस्थायाः वैज्ञानिकता"

डॉ.उपेन्द्र कुमार चौधरी

भारतस्य सामाजिकव्यवस्थायाः स्वकीयं लक्षणम् अस्ति । भारतीयसामाजिकसंरचनायाः प्राचीनतमं ज्ञातं रूपं वर्णव्यवस्था अस्ति । समाजस्य विभाजनस्य स्वरूपं वैज्ञानिकं, दार्शनिकं, व्यावहारिकं च रूपं दत्तं भवति । वर्णानाम् उत्पत्तिः प्राचीनतमः सिद्धान्तः दिव्यः उत्पत्तिः अथवा पारम्परिकः सिद्धान्तः अस्ति । एतत् ईश्वरनिर्मितसिद्धान्तम् अपि उच्यते ।

<u>उद्देश्यः -</u> भारतीयचिन्तनपरम्परायां निहिताः जातिव्यवस्थायाः वास्तविकवैज्ञानिकसंकल्पनाः प्रकाशं आनयितुं प्रस्तुत अध्ययनस्य मुख्यः उद्देश्यः अस्ति ।

<u>वर्णानां उत्पत्ति</u> - वर्णानां उत्पत्तिविषये प्रथमः उल्लेखः ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य पुरुषसूक्ते प्राप्यते। अस्य अनुसारं विराटपुरुषात् जातिः उत्पन्ना । तदनुसारेण अस्य महापुरुषस्य मुखात् ब्राह्मणस्य, बाहुतः क्षत्रियस्य, ऊरुतः वैश्यस्य, पादात् शूद्रस्य च उत्पत्तिः कथिता। यथा-

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः।
उरुतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत।।[i]

मनुष्यः समाजस्य शरीरस्य प्रतीकं मन्यते। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रैः सह पुरुषस्य मुखबाहू ऊरुपादयोः तुलना कृता अस्ति। मनुष्यशरीरे एते चत्वारः अङ्गाः यथा महत्त्वपूर्णाः सन्ति तथा समाजे एते चत्वारः वर्णाः महत्त्वपूर्णाः सन्ति। यथा कस्यापि भौतिकस्य भागस्य उपेक्षया शरीरस्य विकृतिः भवति, तथैव कस्यापि सामाजिकस्य भागस्य - ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य, वैश्यस्य, शूद्रस्य वा - उपेक्षायाः कारणात् समाजस्य सुचारुकार्यं कठिनं भवति। अतः सुसंगठितसमाजस्य कृते एतानि चत्वारि वर्णानि भवेयुः इति अतीव महत्त्वपूर्णम् । यथार्थता एषा यत् तेषु केचन अधिकं महत्त्वपूर्णाः केचन न्यूनाः च सन्ति, परन्तु तेषां सर्वेषां स्वस्थाने महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते।

अथर्ववेदादिषु अन्येषु ग्रन्थेषु केनचित् परिवर्तनेन सह एतएव वर्णनं प्राप्यते । ऋग्वेदे अयं विराट् पुरुषः जगतः सृष्टिकर्ता इति मन्तव्यः अस्ति तथा च तस्य सहस्रशिरः, सहस्रं नेत्रं, सहस्रं च पादं च आसीत्, सः अतीतः भविष्यः च आसीत् इति अपि उक्तम् अस्ति।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपातः।
पुरुष एवेंद सर्व यदभूतं यच्च भव्यम्।।[ii]

महाभारते दिव्यसिद्धान्तस्य प्रस्तावनायां ऋग्वेद इव जातिषु उत्पत्तिः व्याख्याता अस्ति। केवलं भेदः अस्ति यत् अस्मिन् विराट् पुरुषस्य स्थाने ब्रह्मोक्तः। तदनुसारेण ब्राह्मणानां मुखात् ब्राह्मणाः, बाहुभ्यः क्षत्रियः, ऊरुभ्यः वैश्याः, पादेभ्यः शूद्राः च वर्णत्रयसेवार्थं निर्मिताः। भगवान् श्रीकृष्णः गीतायां वदति यत् तेषां गुणकर्मणाम् आधारेण चतुर्णां जातिनां सृष्टिः स एव तेषां स्रष्टा नाशकः च इति।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥[iii]

<u>(क) गुणाधारितः विभागः -</u>

भारतीयदर्शनानुसार त्रिगुणाः प्रमुखः भूमिका वहन्ति:

सत्त्वगुणः — ज्ञान, शुद्धता, धैर्य, सत्य (उदाहरणः ब्राह्मणः)

रजोगुणः — शक्ति, क्रियाशीलता, महत्वाकांक्षा (उदाहरणः क्षत्रियः, वैश्यः)

तमोगुणः — आलस्य, अज्ञानं, प्रमादः (उदाहरणतः श्रमिकवर्गः, शूद्रः)

(ख) कर्माधारितः विभागः-

"स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।"[iv]

मनुष्यः यदा स्वभावानुसारं कर्म करोति, तदा सः आत्मसिद्धिं लभते। वर्णनं केवलं गुणेषु न तिष्ठति, अपि तु कर्मसु अपि आधारितम् अस्ति। उदाहरणतः—

ब्राह्मणः — अध्ययनं, अध्यापनं, यजनं, याजनं, दानं, प्रतिग्रहः।

क्षत्रियः — शासनं, रक्षणं, युद्धम्, दण्डनियमः।

वैश्यः — कृषिः, गोरक्षणं, वाणिज्यम्।

शूद्रः — अन्यवर्णानां सेवा।

परवर्ती साहित्ये अपि जातिप्रभवः दिव्यः इति मन्यते । मनुस्मृतेः मते ब्राह्मणेन क्रमशः शरीरात्, बाहू, ऊरुतः, पादात् च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः जनसङ्ख्यावर्धनार्थं निर्मिताः। पुराणेषु अपि जातिनाम् उत्पत्तिः ईश्वरेण निर्मितः इति उक्तं, तेषां महत्त्वं च यथावत् स्वीकृतम्। विष्णुपुराणस्यानुसारमपि ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्यशूद्राः क्रमशः भगवतः विष्णुस्य मुखात्, बाहू, ऊरुतः, पादात् च उत्पन्नाः।

त्वन्मुखात् ब्राह्मणास्तवतो बाहोः क्षत्रमजायत।
वैश्यास्तवोरुजाः शूद्रास्तव पदद्भ्यां समुद्गताः।।

मत्स्यब्राह्मणवायपुराणे अपि तथैव उल्लेखः प्राप्यते।
वैदिककालाद् आरभ्य भारतेऽस्मिन् वर्णव्यवस्था प्रसरीसर्ति। वर्णशब्देन किम् अभिप्रेतम् इति जिज्ञासायां 'वर्णो वणोतेः' (निरुक्त)। मानवः स्वज़ीवन -निर्वाहार्थं यां कामपि वृत्तिम् आश्रयते, तदनुसारमेव तस्य वर्णनिर्णयः। प्रवृत्तिवैविध्यम् अनुरुध्य मानवशरीर-समालोचनपूर्वकं चातुर्वण्यंव्यवस्था प्रवर्तिता ।

मानव -शरीरं चतुर्धा विभक्तुं शक्यते -

१. **शिरोभागः-** ज्ञानेन्द्रिय- मनोबुद्धिसमन्वित्तः; ब्राह्मणो ज्ञानकार्य-संबद्धः।

२. **हस्तौ-** ग्रहण- दानादान-रक्षण-साधनभूतौ; क्षत्रियो रक्षाकार्यं संबद्धः।

३. **उदर-** प्रधानो मध्यभागः, पाचनक्रियासंबद्धोऽशितमन्नं रक्तादि-रूपेण परिवर्त्य शरीर- स्थितिसाधकश्च, वैश्यः कृषिवाणिज्यादि-संबद्धः।

४. **पादौ-** गमनागमनादिसाधको शरीरस्थितिप्रवृत्तिप्रवर्तकौ च।शूद्रः शुश्रूषाकार्यं संबद्धश्च। एवमेव राष्ट्रे समाजोऽपि चतुर्धा विभज्यते। एतदेवाभिप्रेत्य ऋग्वेदे यजुर्वेदेऽथर्ववेदे गीतायां च चातुर्वर्ण्यम् उल्लिख्यते।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत।।[v]
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।
तस्य कर्तारमपि मां विद्धयकर्तारमव्ययम्॥[vi]

ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् — मनुस्मृती गीतायां च ब्राह्मणस्य कर्तव्यं निर्दिश्यते
यद् अध्ययनम्, अध्यापनम्, यजनम्, याजनम्, दानम्, प्रतिग्रहः, शम-दम-शौच- क्षान्ति-क्षमा आर्जवादि गुणयुक्तत्वम्, ज्ञान-विज्ञानयोः समुत्कृष्टत्वं च ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्।

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥[vii]
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्॥[viii]

क्षत्रियस्य कर्तव्यम् - प्रजानां संरक्षणम्, दानम्, यजनम्, अध्ययनम्, विषयेष्वनासक्तिः, शौर्यम्, धेर्यम्, दाक्ष्यम्, युद्धेऽपलायनम्, दानम्, प्रभुत्वं च क्षत्रियाणां कर्तव्यम् अवधार्यते।

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥[ix]
शौर्यं तेजो धृतिर्वाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥[x]

महाकविना कालिदासेन 'क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः' (रघु० २-५३) इत्यत्र क्षतेः विपदो वा रक्षणं क्षत्रियस्य कर्तव्यमित्यभिधीयते ।

वैश्यस्य कर्तव्यम् — वैश्यस्य कर्तव्यं निर्दिश्यते— पशूनां रक्षणम्, दानम्, यजनम्, अध्ययनम्, व्यापारः, वाणिज्यम्, कुसीदवृत्तिः कृषिश्चेति।

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च॥[xi]

कृषि - गौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्। गीता १८-४४

शूद्रस्य कर्तव्यम् ——-शूद्रस्य शिल्पकार्यम्, सर्वेषां वर्णानां च शुश्रूषणं कर्तव्यम् अभिधीयते ।

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्।
सर्वेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया॥[xii]
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्॥[xiii]

➢ **वर्णव्यवस्थाया उपयोगिता-** वर्णव्यवस्था परीक्ष्यते चेद् गीताया वचन- मेतत् समर्थयते यत् चातुर्वण्यं गुणकर्मानुसारमेव प्रवृत्तम्। विभाजनस्य कि कारणम् ? क आधार इत्यनुयोगे प्रोच्यते यद् मानवेषु केचन नैसर्गिकाः सह- जाश्च गुणदोषा उपलभ्यन्ते। तन्मूलकमेव प्रवृत्तिर्वैविध्यम्। प्रवृत्तिभेदाच्च वृत्तिभेदाः। वृत्तिभेदाच्च वर्णभेदः। वर्णभेदाच्च क्रियाभिन्नत्वम् । अतएव गीतायां निगद्यते-

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः॥[xiv]

वैज्ञानिकतायाः विवेचनम्-

वर्णा त्रैगुण्ये स्थिताः — सत्त्वं ब्राह्मणानां, रजः क्षत्रियाणां, रजः-सत्त्वं वैश्यानां, तमः शूद्राणां च। अयं त्रिगुणात्मकविचारः आयुर्वेदे, योगे, सांख्ये च बहुधा दृष्टः।

"सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।[xv]

गुणात्मकाधारेण एव वर्णानां विवेचनं वैज्ञानिकदृष्ट्या अपि युक्तम् इति ज्ञायते।

वर्णव्यवस्थाया वैज्ञानिकत्वम्- दार्शनिकदृष्ट्या मनोवैज्ञानिकदृष्टया वैज्ञानिकदृष्ट्या च समाजः पर्यालोच्यते चेत् तर्हि चतुविधा प्रवृत्तिर्मानवानां संलक्ष्यते ।

१. सत्त्वप्रधाना, २. सत्त्वरजोमिश्रिता,३ रजस्तमोमिश्रिता, ४. तमः प्रधाना च।

सत्त्व- गुणोपेता ज्ञानविज्ञानप्रवणा आध्यात्मिकता आस्तिक्यादिगुण- संवीताश्च ते ब्राह्मणाः। 'उपष्टम्भकं चलं च रजः' (सांख्य० १३)। रजोगुणे प्रेरकत्वं क्रियाशीलत्वं च। अतो ये सत्वरजोमिश्रितास्ते क्षत्रियाः । 'गुरु वरणकमेव तमः' (सांख्य० १३) । तमोगुणे आवश्कत्वं क्रियाराहित्य च। एवं ये रजस्तमो- मिश्रितास्ते वैश्याः। ये सर्वथा तमः प्रधानास्ते शूद्राः। एवं दार्शनिकदृष्ट्या वर्णव्यवस्थाया औचित्यं सुव्यवप्रकृतेर्गुणत्रयात्मकत्वात् प्रकृतिविकृतावपि गुणत्रयसमन्वयो निविवादः। सत्त्वं लघु प्रकाशकम् (सांख्यकारिका स्थितत्वं चावगम्यते। अतएव गीतायां प्रति- पाद्यते यद् नहि लोके किंचिद् यस्तु गुणत्रयम्यपेतम् । सर्वं त्रिगुणात्मकमेव।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणः॥[xvi]

गुणकर्मानुसारं वर्णव्यवस्था - वर्णव्यवस्था परीक्ष्यते चेत् सा गुणकर्मा- नुसारं प्रावर्तत। यः कश्चन तत् कर्म कुर्यात् स तं वर्णम् आश्रयेत्। स्वकर्मणैव ब्राह्मणोवैश्यत्वं शूद्रत्वं चापद्यत। एवमेव सत्कर्माण्यनुरुध्य शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं प्रपेदे। नहि वर्णव्यवस्था जन्मानुसारिणो जन्ममूला च । अतएव मनुना कर्मानुसारं वर्णविपर्ययो निर्दिश्यते-

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम्।

क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्याद् वैश्यात् तथैव च।[xvii]

मनुना स्फुटं निदिश्यते यद् वेदम् अनधीयानो ब्राह्मणः सपरिवारः शूद्रत्वम् आपद्यते।

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम्।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥[xviii]

आपस्तम्बधर्सूत्रेऽप्येतदेवविशदीक्रियते यद् धर्मचर्यया वर्णोत्कर्षं लभते,अधर्मचर्यया च वर्णापकम् ।

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ।

अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ।[xix]

जातिप्रथाया दोषाः - वर्णव्यवस्थैव स्वस्थानात् प्रच्युता परस्ताद् जातिप्रथाम् आपन्ना । तदा च जन्ममूलकमेव जातेविभाजनं संपन्नम्। एतदत्रावधेयं यद् वर्णव्यवस्थाया मूलं वृत्तिः कर्म गुणो वाऽवर्तत । जाति- प्रथायाश्च मूलं जन्ममात्रम्। सेयं जातिप्रथा सर्वविध- दोषसंवलिता लक्ष्यते। तत्र गुणकर्मणोः प्राधान्याभावाद विद्वेषाः, उच्चावचत्वभावना, वर्णसांकर्यम् सजातीय-विजातीय-विरोधाः, स्पृश्यास्पृश्यत्वदोषः, सग्धिसपीत्यादौ उत्कृष्ट-. त्वापकृष्टत्वा- दिजघन्य-विचार चर्चा। एवंविधा भूयांसो दोषाः संप्रवर्तन्ते। अतएव भारतीयैवैदेशिकैश्च विद्वद्भिर्जातिप्रथा सर्वदोषालयेति निन्द्यते गर्ह्यते च। जातिप्रथा नूनं दोषावहा कलङ्कास्पदा च ।

निष्कर्ष: -विराट् पुरुषस्य मुखेन ब्राह्मणस्य सृष्टेः कथनं तस्य आचार्यरूपस्य सूचकम् अस्ति बाहूः पराक्रमस्य शक्तिस्य च प्रतीकत्वेन वैश्य जातिः उरुतः जातः इति कारणतः परिश्रमं कुर्वन्ती इति चित्रिता अस्ति तथा च पादात् शूद्रजातिः परसेवकत्वेन चित्रिता अस्ति तेस् ।एवं विज्ञायते यद् वर्णव्यवस्था समाजोन्नतिसाधिका लोकहितकारिणी वैज्ञानिकी चास्ति ।

सन्दर्भ ग्रंथ: –

- ऋग्वेद ,मनुस्मृति,भगवद्गीता ,महाभारत,उपनिषद
- संस्कृत निबन्ध शतकम् - डॉ.कपिलदेव द्विवेदी
- वैदिक साहिय का इतिहास- आचार्य वलदेव उपाध्याय
- संस्कृत साहिय का इतिहास- वाचस्पति गैरोला।

सन्दर्भ:

[i] ऋग्वेद, १०.९०.१२

[ii] ऋग्वेद, १०.९०.१

[iii] भगवद्गीता ४.१३

[iv] भगवद्गीता १८.४५

[v] ऋग्वेद, १०.९०.१२

[vi] गीता ४-१३

[vii] मनु० १-८८

[viii] गीता १८-४२

[ix] मनु० १.८९

[x] गीता १८-४३

[xi] मनु० १-९०

[xii] मनु० १-९१

[xiii] गोता १८-४४

[xiv] गीता १८-४१

[xv] भगवद्गीता १४.५

[xvi] गीता १८-४०

[xvii] मनु० १०-६५

[xviii] मनु० २ १६८

[xix] आपस्तम्ब० १-२